

Б.Конопська*

ПОЛЬСЬКІ НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ АТЛАСИ В ХІХ–ХХ ст.**

Здійснено спробу класифікації польських наукових історичних атласів, а також простежується еволюція картографічної думки. Стверджується, що в розвитку концепції наукових історичних атласів можна виділити три етапи: до 1880 р., тобто до зародження польської наукової історичної картографії; завершення Другої світової війни; кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Важлива як для географії, так і для історії проблематика підготовки історичних атласів уже понад сто років цікавить фахівців з обох галузей знань. Аналізуючи доробок польської історичної картографії крізь призму підготовки атласів можемо сміливо констатувати, що справа ця стала, головним чином, прерогативою істориків. Натомість картографи, попри значний розвиток методів історичної картографії та картографічної презентації, не присвячують їй належної уваги. Робота над історичним атласом вимагає поєднання знань із географії, картографії та історії. Розвиток історичної картографії, яка має своє коріння в історичній географії, пов'язаний, перш за все, з еволюцією картографічної думки та рівнем історичних знань про конкретну епоху, їх актуальним станом, потребами науки, а також із суспільно-політичною ситуацією.

При спробі представити еволюцію концепції польських наукових історичних атласів враховувався загальний доробок істориків – як опрацьований у вигляді друкованих робіт, так і той, що зберігся в рукописах. Досліджувалися зразки картографічної продукції, які побачили світ до початку ХХІ ст. й були виконані польськими авторами незалежно від мови та місця видання. У першу чергу аналізувалися зібрані в бібліотеках Польщі, а також концептуальні проспекти запланованих атласів, які з різних причин (найчастіше фінансових або через методологічні суперечки) так і не дійшли до видавничої фази чи були реалізовані тільки частково. Беручи до уваги специфіку справи, науковим атласом вважаємо будь-яку систематизовану збірку логічно пов'язаних, тематично взаємно доповнюваних історичних мап, підготовлену у вигляді цілісного твору, що підсумовує результати певних досліджень і є необхідним інструментом для подальшого наукового аналізу. Найважливішою ознакою цієї групи атласів вважається наукова й картографічна точність, натомість візуальна привабливість має вже другорядне значення.

Детальний аналіз історичних атласів засвідчив певні аналогії з географічними. З огляду на це прийнято для останніх класифікацію було визнано модельною, котра може бути адаптована до потреб атласів історичних. Головною ознакою, яка вирішальним чином вплинула на класифікацію зібрання, стало призначення атласів, розподілені нами, з огляду на зміст, на дві підгрупи: загальноісторичні й тематичні¹. Відтак до складу обох підгруп потрапило чимало атласів, що виконували одну з двох функцій: незалежну від зовнішніх обставин дослідну або ж політичну, за якої виразно давалися ознаки внутрі- чи зовнішньополітичні аспекти.

* Конопська Беата – доктор, заступник директора Інституту геодезії й картографії (Варшава, Польща).

E-mail: beata.konopska@igik.edu.pl

** Переклад із польської мови – Андрій Чернов (Київ).

¹ Див.: Konopska B. Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje. – Warszawa, 1994.

Упорядковане згідно зі згаданими критеріями зібрання атласів, які перебувають на різних стадіях реалізації, становить об'єкт нашої уваги. Аналіз проведено у три етапи. У першу чергу було зроблено спробу з'ясувати генезу твору, потім – відтворити процес доопрацювання концепції й наприкінці аналізу подається власне його результат – повністю реалізовано задум чи лише фрагментарно. Аналіз більшості атласів закінчувався на першому або другому етапах, оскільки до третього – реалізації – доходило рідко.

При аналізі структури визначених зразків, тематики, докладності картографічної основи, а також застосованих методів картографічної презентації в еволюції концепції наукових історичних атласів було виділено три етапи: 1. до 1880 р., тобто зародження польської наукової історичної картографії; 2. завершення Другої світової війни; 3. кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Від першого польського історичного атласу до 1880 р.

Наукові загальноісторичні атласи. Концепція історичних атласів, виданих до 1880 р., демонструє виразні аналогії з ранніми географічними творами, котрі склалися з мап і розлогих описів, поданих найчастіше окремим томом. Таким чином, у перших історичних атласах мапи й географічно-історичні описи взаємодоповнювалися. Як правило, описи містили різного роду списки, аналіз і критику джерел, а також інформацію, яку, з огляду на недосконалість картографічних методів, не було змоги представити на мапі. У самих атласах розміщувалися хронологічні таблиці, генеалогічні дерева, різноманітні цифрові дані. Тексти й таблиці з числовою інформацією часто пояснювали зміст мап, імовірно саме з цієї причини тільки в деяких працях можна побачити короткі пояснення, як правило поза мапами. Брак розширених легенд, в яких би тлумачилися всі використовувані позначки, не обмежував можливості їх читання, оскільки більшість позначень розумілася інтуїтивно. Головними елементами історичного змісту у цей період стали схематично нанесені політичні кордони, стан заселення території й ономастика. У найстаріших польських історичних атласах виразно окреслилися дві тематичні групи – загальноісторичні й тематичні атласи. При цьому згадані вище функції, дослідна та політична, тут нерідко щільно перепліталися.

Найстарішим відомим польським історичним атласом є «Археологічний атлас європейської Росії» Яна Потоцького, який складався з шести аркушів і побачив світ у Петербурзі 1805 р. Александр Брюкнер писав про Я.Потоцького, що той був «першим польським ученим, котрий займався стародавньою картографією»². Однак справжнім творцем історичної картографії й історії географії в Польщі по праву визнано Йоахима Лелевеля, у найважливіших картографічних працях котрого відтворювалися погляди та географічні знання вчених давніх епох³. Історичні атласи Й.Лелевеля – цілком оригінальні та ґрунтувалися на останніх як на його час наукових дослідженнях. За задумом автора, вони мали слугувати не тільки дослідним цілям, але перш за все давати знання, виховувати й нагадувати про давню Польщу (див. ілюстр. 1–2)⁴.

² Brückner A. Jana Potockiego prace i zasługi naukowe. – Warszawa, 1911. – S.46–47.

³ Atlas do J. Lelewela badań starożytności we względzie geografii (z 19 tablic złożony). – Wilno; Warszawa, 1818; Atlas do historii i geografii starożytnéy podług planu Joachima Lelewela członka wielu towarzystw uczonych polecony do użycia szkołom i instytutom naukow przez Komisję rządową oświeceina publicznego. – Warszawa, 1828; Géographie du moyen age, étudiée par Joachim Lelewel. – Bruxelles, 1849.

⁴ Lelewel J. Dzieje starożytne: Od początku wieków starożytnych do początku wieku szóstego ery chrześcijańskiej. – Wilno, 1819; Atlas do dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożony Joachim Lelewel skreślił. – Warszawa, 1829; Histoire de Pologne par Joachim Lelewel. – Paris, 1844.

Діяльність Й.Лелевеля надихнула інших авторів. Під впливом його творчості або за його безпосередньої участі виникло багато праць, деякі з них заслуговують на особливу увагу з огляду на внесок у розвиток концепції історичного атласу, а саме видані 1831 р. атласи Марії Регіни Наленч-Коженювської, котрий через складну видавничу долю на сьогодні є великим раритетом, а також Августа-Анрі Дюфура й Леонарда Ходзька, який складався з семи мап, присвячених стародавній та сучасній Польщі⁵.

Наукові тематичні атласи. Кінець 1820-х рр. ознаменувався виданням перших історичних атласів, присвячених певній тематиці – военній історії. Найстарішим із цього тематичного кола вважається атлас Станіслава Плятера, який представляв мілітарну історію Польщі XVIII–XIX ст. У передмові автор повідомляв, що всі факти, які стосуються воєнної ситуації, він отримав із джерел, порівнюючи дані воюючих сторін, при цьому політичні кордони він визначав на підставі мирних договорів і демаркацій. Продовженням атласу стала чергова праця того ж автора, яка складалася з планів міст, а також схем битв і облог. В обох роботах чітко проглядає цілісність картографічної основи, логічний вибір і систематизація змісту, майстерний добір кольорів, послідовність у легендах⁶. Военні дії, походи та перебіг битв стали першою спеціальною темою, яка з'явилася на історичних мапах.

Від першого з'їзду істориків до кінця Другої світової війни

Наукові атласи, які виконують дослідну функцію. Тоді як протягом другої половини XIX ст. польська картографія продовжувала базуватися на працях Й.Лелевеля, в європейській науці з'явився новий підхід до географічно-історичних питань, коли статистично-описові методи почали поступатися місцем проблемним і порівняльним. Регіональне трактування питань з географії населення, заселення і географії ландшафту вимагало, окрім дослідження сучасних форм, як це робилося досі, також звернення до їх генези. Відтак набув актуальності підхід до аналізованих питань з огляду на історичні джерела та методи. По-друге, суттєво розширилося коло історичних досліджень. Разом із розвитком економічної історії та студій із демографії почалося впровадження кількісних методів. Однак найістотнішими для історичної картографії стали починання німецьких істориків, у результаті яких було розпочато розробку картографічних основ до авторських ідей, так званих «Grundkarten», котрі виконувалися на підставі штабних (масштабу 1:100 000) і кадастрових мап. З перших було отримано водну мережу, заселення й ономастику, з других – актуальні межі гмін. Таким чином, новації в картографуванні швидко здобули визнання європейських істориків XIX ст.⁷

Польські вчені не оминули увагою справу підготовки матеріалів великих масштабів. Так, на I з'їзді польських істориків ім. Яна Длугоша, що відбувся 1880 р. у Кракові, із проєктом розроблення докладної історичної мапи на підставі

⁵ *Nalęcz-Korzeniowska M.R.* Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny Polski. – Warszawa, 1831; *Dufour A.-H., Chodźko L.* Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages: Dédiée à Joachim Lelewel. – Paris, 1831.

⁶ *Plater S.* Atlas historique de la Pologne accompagnée d'un tableau comparative des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle par le comte. – Posen, 1827; *Idem.* Plans des sieges et batailles qui ont eu lieu en Pologne, pendant le XVII-eme et XVIII-eme siècle. – Posen, 1828.

⁷ *Bujak F.* W sprawie kartografii historycznej // *Studia geograficzno-historyczne.* – Kraków, 1925. – S.483.

дослідження джерел XV–XVI ст. виступив Станіслав Смолька⁸. Реконструйовані елементи історичного знання, у тому числі межі королівських і церковних володінь, він пропонував нанести на мапу, в основі якої лежала б видана генералом Войцехом Хржановським у 1859 р. «Карта давньої Польщі з прилеглими околицями сусідніх країн» – перший національний картографічний твір у масштабі 1:300 000. Це й мало стати польським відповідником «Grundkarten».

Відразу ж після з'їзду С.Смолька приступив до розробки історичної мапи Польщі часів П'ястів – на десятих аркушах у масштабі 1:300 000. І хоча цей задум через фінансові обставини реалізовано так і не було, проте його визнано першою, офіційно проголошеною в польській історичній картографії, концепцією розробки великомасштабних мап, яка йшла в річищі досягнень європейської картографії. Цей факт став вирішальним, щоб в історіографії саме за 1880-м роком закріпилося визначення офіційного початку польської наукової історичної картографії (утім, це аж ніяк не означає, що більш рання діяльність була позбавлена наукових підстав).

Сьогодні складно визначити, в якій мірі ініціатива С.Смольки вплинула на концепцію історичного атласу Речі Посполитої, що мав цілковито ґрунтуватися на «Історичних джерелах» – фундаментальній основі, розробленій авторами концепції атласу Александром Яблоновським та Адольфом Павінським. Згідно з первинним задумом, атлас мав складатися з трьох частин: 1) п'ястовські володіння (Велика й Мала Польща, Мазовія, Підляшшя); 2) руські землі (Червона Русь, Поділля, Україна без Чернігова); 3) Литва. Однак реалізувати вдалося тільки частину задуманого. Відтак 1904 р. світ побачили «Руські землі Речі Посполитої» авторства А.Яблоновського (див. ілюстр.3)⁹. Попри свою нереалізованість ця робота виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи великого масштабу та суттєве збільшення обсягу історичних знань. Ці новаторські ідеї повною мірою проявилися в першому в історії польської картографії відтворенні Францішком Смолькою на основі масштабу 1:300 000 земельних володінь та стану заселення територій на рубежі XVI–XVII ст.

Із досвіду А.Павінського та А.Яблоновського вчені зробили ще один важливий висновок, який полягав у тому, що творення нових атласів великих масштабів вимагає чималих колективів фахівців, адже ця робота не під силу одній людині. У грудні 1921 р. при Польській академії наук і мистецтв було створено Комісію з розробки історичного атласу Польщі, яка саме й мала займатися створенням наукового атласу великого масштабу. Його концепція, окрім необхідної історичної складової, передбачала також відтворення фізикогеографічних та антропогенних елементів. Робота над атласом мала провадитися в усіх університетських осередках: у Кракові – аркуші, присвячені Малопольщі та Сілезії, у Варшаві – Мазовії, Куявії, Ленчицькому й Серадзькому воєводствам, у Львові – руським землям Корони, а в Познані – Великопольщі, Королівській Пруссії. Перше десятиріччя роботи над атласом стало періодом дискусій щодо його концепції, обговорювалися в основному пропозиції Францішка Буяка, Владислава Семковича та Станіслава Арнольда¹⁰.

⁸ *Smolka S.* O przygotowawczych pracach w geografii historycznej Polski // Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego polskiego im. Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę śmierci. – Kraków, 1881. – S.133–142.

⁹ *Jablonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany zasilkiem Akademii Umiejętności w Krakowie: Epoka przelomu z wieku XVI na XVII-ty. – Dz.II: Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej, 1904.

¹⁰ *Bujak F.* W sprawie kartografii historycznej // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – R.20. – S.483–491; *Semkowicz W.* Atlas Historyczny Polski (projekt wydawnictwa) // Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski. – Z.1. – S.1–16; *Arnold S.* W sprawie Atlasu Historycznego Polski // Ibid. – S.27–34.

Зокрема, Ф.Буяк запропонував ідею комплексного атласу з основними (масштабом 1:200 000) і додатковими (1:500 000 або 1:600 000) мапами, присвяченими Польщі часів П'ястів, періодам Стефана Баторія, 1663–1673 рр. та першого розподілу Речі Посполитої. Основними елементами змісту мап 1:200 000 мали стати політичні, церковні, судові, майнові межі, а також розселення сільського населення. На додаткових мапах пропонувалося показати економічний розвиток суспільства. Натомість В.Семкович заперечував проти суто комплексних мап, пропонуючи відвести їм роль узагальнюючих та виконувати в масштабі, меншому ніж основні, що розвивали тему. Свою концепцію він обґрунтовував легкістю відстеження змін в історико-географічних процесах. Комплексні мапи, на його думку, мали б представляти майнові взаємини та суміжні питання. З огляду на велику кількість джерельних матеріалів В.Семкович пропонував розпочати роботу над атласом з XVIII ст. і, застосувавши метод ретрогресії, рухатися назад – до бідніших на джерела часів. На думку ж С.Арнольда, основу майбутнього атласу, роботу над яким він пропонував розпочати з огляду XVI ст., мали становити мапи з окремих часових проміжків, а тематичні малого масштабу виконували б при цьому суто доповнюючу функцію.

Жодну з цих концепцій схвалено не було, натомість Комісія з розробки історичного атласу Польщі виробила компромісний варіант, прийнявши для підготовчих робіт ретроспективний, а для виконання атласу – прогресивний методи. Першою мала бути опрацьована оглядова мапа Польщі XVIII ст., потім XVI ст. і наприкінці 1772–1815 рр. До початку Другої світової війни комісія встигла видати з серії оглядових «Мапу Великого князівства Литовського у середині XVI ст.» (див. ілюстр.4) і «Мапу Краківського воєводства у період Чотирирічного сейму» (див. ілюстр.5) – з детальних. Вони стали черговою віхою в еволюції польських історичних атласів завдяки в тому числі розширенню змісту про такі елементи, як межі лісів, елементи комунікацій, їх характеристики та функцій, а також характеру поселень, економічного стану тощо.

Наукові атласи, які виконують політичну функцію. У вказаний період історичній картографії неодноразово надавалося політичне значення. Уперше, коли постала відроджена Польща й усі зусилля було зосереджено на розробці питань, що мали справити вплив на остаточні результати Версальської конференції, і вдруге – у 1930-х рр., коли точилася запекла боротьба за обґрунтування історичної ідентичності Сілезії (Шльонська).

Найважливішим у представленій категорії став «Польський конгресовий атлас» (1921 р.) Євгеніуша Ромера, присвячений територіальним, суспільно-господарським і географічним питанням. Його концепція була тотожною з раніше виданим цим самим автором «Географічно-статистичним атласом Польщі» (1916 р.). Атлас складався з мап малого масштабу, картограм і картодіаграм, які представляли Польщу від першого розподілу Речі Посполитої до Ризького договору.

Подібну роль відігравали публікації на регіональну тематику. У 1930-х рр. Сілезький інститут (Катовіце) розпочав роботу над «Історичним атласом Сілезії» за редакцією В.Семковича і Кароля Бучка, що мав стати відповіддю на заходи Сілезької історичної комісії, яка функціонувала у Вроцлаві¹¹. Тут слід згадати,

¹¹ Co zrobil i jakie ma plany Instytut Śląski w Katowicach // Polska Zachodnia. – 1937. – R.12. – №118. – S.4.

що Болеслав Ольшевич, пишучи в 1936 р. про потреби Сілезії, також із суто політичних міркувань представив концепцію атласу на тему історії й сьогодення Сілезького воєводства. Загалом за своєю концепцією атласи, покликані виконувати політичні функції, були подібними один до одного незалежно від представленої території, розроблялися в малих масштабах і характеризувалися перевагою суспільно-господарської складової¹².

Наукові тематичні атласи. У міжвоєнний період було видано кільканадцять атласів, на яких представлялися воєнні дії. Усі вони не були самобутніми творами, а здебільшого виконувалися як тематичні додатки.

Після Другої світової війни

Наукові атласи, які виконують дослідну функцію. Ситуація, що в ній опинилася польська наука після завершення Другої світової війни, була катастрофічною – втрачено безліч картографічних джерел, згоріли або були вивезені цілі бібліотечні зібрання, нищення зазнала архівна основа для детальних мап XVIII ст. Під час Варшавського повстання згорів ескіз мапи Плоцького воєводства періоду Чотирирічного сейму, опрацьований для підготовленого перед війною атласу Речі Посполитої. У 1948 р. розпочала свою діяльність відновлена Комісія з розробки історичного атласу Польщі. Після аналізу втрат часів війни й задоволення основних технічних потреб вона приступила до ревізії редакційних принципів на предмет їх сумісності з повоєнним підходом до історико-географічних питань, головну увагу приділяючи економічній і суспільній проблематиці.

У 1951 р. було схвалено нові засади, які суттєво відрізнялися від довоєнних. З огляду на технічні труднощі за основний масштаб прийняли 1:500 000. Для картографічної основи було взято мапу 1:500 000, видану в 1946–1947 рр. Військовим географічним інститутом, яка охоплювала площу повоєнної Польщі. Решту територій передбачалося доповнити німецькими й радянськими мапами. Визначалися нові часові проміжки (кінець XVII ст., друга половина XVI ст., перша половина XIII ст.), а також було вирішено відмовитися від проблемних мап¹³.

Однак уже восени 1952 р. концепція майбутнього атласу зазнала корекції, повернулися проблемні мапи (головним чином картограми). Після підготовчих робіт у масштабах 1:500 000 і 1:300 000 за базовий для головної загальноісторичної мапи остаточно ухвалили масштаб 1:200 000 і 1:500 000 – для картограм. Для розробки картографічної основи використовувалися довоєнні мапи Військового географічного інституту (1:100 000). Основну мапу разом із картографіями було видано в 1958 р., проте вона виявилася занадто дорогою у фінансовому плані й не стала зразком для атласу. Брак коштів, а також реорганізаційні зміни (у 1953 р. підготовчі роботи провадив відділ історичного атласу Польщі Інституту історії Польської академії наук¹⁴) стали причиною того, що опрацювання мап масштабу 1:200 000

¹² *Olszewicz B.* Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii // *Potrzeby nauki polskiej o Śląsku* / Red. R. Lutman. – Katowice, 1936. – S.91–125.

¹³ *Herbst S.* Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich: Projekt wydawnictwa // *Kwartalnik Historyczny*. – 1950–1951. – R.58. – №1/2. – S.124.

¹⁴ У результаті цієї зміни запропоновано нову організацію роботи й незалежно від поточного опрацювання мапи Плоцького воєводства виконано верифікацію концепції атласу – періодів і територіального обсягу. Ухвалене рішення про одночасну роботу над другою половиною XIII ст., XVI ст., кінцем XVIII ст., XIX–XX ст. Однак на практиці всі зусилля спрямовувалися на XVI ст. і кінець XVIII ст.

припинилося й фахівці повернулися до концепції 1951 р., яка головними визначала мапи 1:500 000. У цьому ключі було розроблено, а потім і видано (1961 р.) «Карту Королівської Пруссії у другій половині XVI ст.» (див. ілюстр.6 a–d).

Досвід, набутий при створенні цієї мапи, мав спричинитися до остаточного формування концепції наукового історичного атласу Польщі, проте 1964-й рік став черговим переломним моментом у цій справі. Тоді було вилучено проблемні мапи (картограми) – вони мали становити нову окрему серію, а також звужено територіальні межі атласу шляхом вилучення руських земель і Королівської Пруссії, як уже виданих раніше. Для західних і північних територій – з огляду на іншу джерельну основу – засновувалася спеціальна серія, у рамках якої світ побачило два томи атласу «Сілезія наприкінці XVIII ст.»¹⁵.

Межі детальних мап для XVI ст. обрізано суто по польських землях Корони. Заплановано видання восьми аркушів у супроводі розлогих коментарів. Визначено три масштаби: 1:250 000 – для основних загальноісторичних мап, 1:500 000 – для проблемних, які представляли заселення, формування території, заліснення, дорожню мережу, парафії, адміністративний, державний і церковний поділи, при цьому масштаб 1:10 000 резервувався для планів міст. Як доповнення до мап виступали докладні коментарі, котрі містили огляд джерельної бази, методи розробки, висвітлювали найважливіші історичні питання, а також покажчики та пояснення умовних позначок. Згідно із зазначеними принципами вже видано п'ять томів¹⁶.

Досвід опрацювання наукового історичного атласу Польщі, над реалізацією якого працював великий колектив із залученням істориків-консультантів, став у пригоді при розробці інших карт, присвячених як цілій країні, так і окремим регіонам. До уваги бралися також фінансові, часові можливості та, перш за все, доступність і наявність джерельних матеріалів. У 1970-х рр. було розроблено концепцію «Атласу історії Польщі» – третього з серії великих польських картографічних синтез (після «Атласу світу» топографічної служби Війська польського (1962–1968 рр.) і «Національного атласу Польщі» (1973–1978 рр.))¹⁷. Згідно з задумом автора Юліана Янчака, у хронологічному порядку в атласі має бути представлено політичні, адміністративні, військові, демографічні, поселенські, релігійні, національні, суспільні, господарські, освітні й культурні питання. Концепція передбачала презентацію в безперервний спосіб таких історичних питань, як, наприклад, політичні, адміністративні зміни, або тільки в часових розрізах таких, як щільність населення, розвиток рільництва тощо. Ураховувалися також характерні лише для певних історичних епох проблеми, як-от розкріпачення селян. Мапи планувалося виконати в таких масштабах: 1:4 000 000 – політичні, 1:2 000 000 – адміністративно-поселенські питання з додатками 1:250 000, які деталізували зміст основної мапи. Під час розробки атласу застосовувався метод ретрогресії: міжвоєнний період, епоха розподілів Речі Посполитої, нова історія, середньовіч-

¹⁵ Atlas historyczny Polski: Śląsk w końcu XVIII wieku. – T.1 / Red. J.Janczak, T.Ładogórski. – Wrocław, 1976; T.2 / Red. J.Janczak. – Wrocław, 1984.

¹⁶ T.1: Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku (2008); T.2: Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku (1993); T.3: Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku (1966); T.4: Wielkopolska (невиданий); T.5: Województwa łęczyckie i sieradzkie w drugiej połowie XVI wieku (1998); T.6: Kujawy (невиданий); T.7: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku (1973); T.8: Podlasie (невиданий).

¹⁷ Janczak J. Atlas dziejów Polski // Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych. – T.8. – Wrocław, 1981. – S.54–62.

чя, а наприкінці роботи передбачалося опрацювати період Другої світової війни і ПНР. Проте підготовка атласу несподівано перервалася у зв'язку з ліквідацією структурного підрозділу Інституту історії ПАН у Вроцлаві.

Наукові тематичні атласи. Поширення після Другої світової війни історико-соціологічних студій у ділянці релігії мало великий вплив на започаткування великого міжнародного проекту з розробки атласу історії християнства. Перші плани представлення на мапах цієї тематики з'явилися в 1950 рр. у Люблінському католицькому університеті. Широко замислена програма дослідних робіт і величезна кількість розроблених мап внесли низку змін у розвиток концепції історичних атласів. Докладний проект атласу історії християнства в Польщі охоплював близько 340 мап і діаграм та складався з 13 тематичних груп. При цьому враховувалися географічні, історико-релігійні, демографічні, віросповідні питання, проблематика змін меж церковної юрисдикції. Передбачалася розробка мапи Польщі масштабу 1:8 000 000, 1:6 000 000 і 1:4 000 000¹⁸. Натомість концепція «Атласу суспільно-релігійних взаємовідносин у Центральній-Східній Європі XVIII ст.», запропонована Станіславом Літаком, посилалася на сучасні трактування історичних атласів, в яких картографічний матеріал доповнювали численні діаграми, статистичні таблиці, фотоілюстрації, докладні коментарі й детальний покажчик.

Інші тематичні атласи, розроблені та видані у зазначений період, були продовженням раніше розпочатої серії військових атласів. Цілковито зрозуміло, що найчастіше порушувалася тематика Другої світової війни. У принципі їх концепція порівняно з попереднім періодом не змінилася, еволюції зазнав, перш за все, зміст мап, адже з'явилися нові елементи, які призвели до значного розвитку картографічних знаків. Найпопулярнішим у цій ділянці був малий масштаб, а докладні легенди суттєво полегшували читання мапи.

Отже, на остаточну форму класифікації наукових історичних атласів справило вплив багато чинників, проте основним із них був пов'язаний з еволюцією змісту й функцій. На цій основі виокремлено наукові загальноісторичні та тематичні атласи. У кожній із груп як другий рівень класифікації виступають дослідницька або політична функції. Перша є звичайною для такого типу картографічних творів, натомість політична вказує на виразний зв'язок з конкретним історичним періодом, в який опрацьовувався атлас.

Розвиток концепції всіх історичних атласів був нерозривно пов'язаний із прогресом у галузі методів картографічної презентації й досягненнями в ділянці історії. У випадку польської історичної картографії концепції атласів еволюціонували також унаслідок політичних змін. Найстаріші атласи з малими масштабами були плодами індивідуальних зусиль, натомість багатотомні середньо- та великомасштабні створювалися великими міждисциплінарними колективами.

¹⁸ На цей час видано 312-сторінковий «Атлас латинського костелу в Речі Посполитій обох народів у XVIII ст.» Станіслава Літака (Люблін, 2006 р.).

У початковий період розвитку історичного атласу існували три форми описів, які супроводжували мапи – уміщення тексту в окремому томі, у вигляді досить стислої інформації при мапах і спеціальні текстові вставки всередині атласів. У наукових атласах ХХ ст. опис набув цілком нового вигляду – змінився його зміст і відтепер він не конкурував зі змістом мап, а головним чином пояснював їх. Набагато менше змін зазнали описи, які супроводжували шкільні та популярні атласи. В основному на даний час існує декілька їх форм – вступні тексти, скорочені тексти, розміщені при мапі, та тексти, що тлумачать її зміст або розміщені після картографічної частини атласу.

Еволюція концепції загальноісторичного атласу, що виконує дослідну функцію, рухалася від ідеї мап обмеженого проміжку часу малого масштабу, котрі зображували винятково просторові відносини (до 1880 р.), до концепції атласу обмеженого проміжку часу, який ґрунтувався на мапах середнього масштабу з актуальною інформацією (ХІХ–ХХ ст.). Наступним кроком у процесі змін стала концепція атласу розвитку на протязі часу, яка з'явилася в міжвоєнний період і спиралася на мапи середнього масштабу. Подальші еволюційні ланки було пройдено у період ПНР, коли до існуючих додалася концепція атласів, основаних на загальноісторичних і проблемних мапах малого масштабу, що висвітлюють обмежену стадію або подають розвиток на протязі розширеного часу, відображаючи дані, котрі містяться у джерелах, але при цьому не уникаючи їх інтерпретації та переробки.

Оцінюючи напрями розвитку концепції наукових історичних атласів не слід керуватися механічним зіставленням уже опублікованого доробку. Це підтверджує аналіз самих мап, виконаних протягом кількох десятків років до найважливішої публікації – «Історичного атласу Польщі». Рівень розвитку історичної науки, з яким нерозривно пов'язані генеза, концепція та остаточний вигляд атласів, став підставою аналізу, однак повна картина розвитку картографічних концепцій вимальовується після прийняття до уваги подій з історії Польщі, зокрема таких, як специфіка розподілів Речі Посполитої, еміграція, боротьба за незалежність, а також структурні зміни в організації науки, зокрема після Другої світової війни.

У світлі зібраного матеріалу зрозуміло, що єдині концепції наукових атласів, котрі виконують дослідну функцію, походять з найбільш раннього періоду. Це були індивідуальні роботи малого масштабу. На жаль, пізніші концепції здебільшого залишилися в планах або їх реалізація тривала кілька десятків років. Атласи великих і середніх масштабів, розроблені в індивідуальному порядку, залишилися на етапі концепції – через величезний обсяг запланованої роботи і час, потрібний на її виконання. Атласи, які розроблялися в колективах, також характеризувалися тривалим часом опрацювання або, найчастіше, перманентними змінами концепції. Це відбувалося як через брак одноставності, часті зміни головних наукових редакторів, так і через недостатність задієваних ресурсів.

Ілюстр.1

Фрагмент мапи з публікації
«Atlas dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony»

Ілюстр.3

Фрагмент мапи «Рубіж XVI–XVII ст.
Руські землі Речі Посполитої» (Краків, 1904 р.)

Ілюстр.4

Фрагмент мапи Великого князівства
Литовського у середині XVI ст. (Краків, 1928 р.)

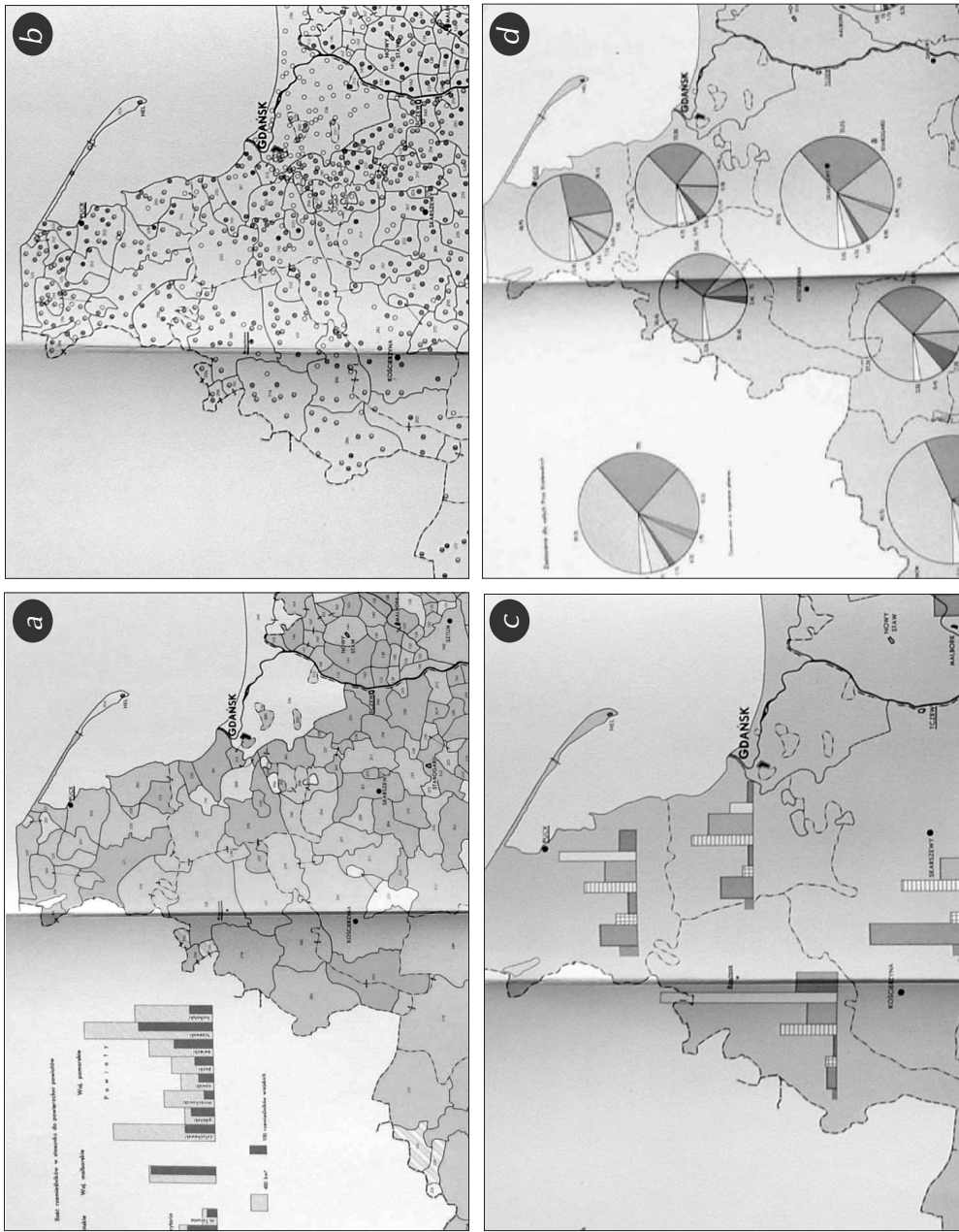

Ілюстр.5

Фрагмент мапи Краківського воєводства періоду
Чотирирічного сейму (1788–1792 рр.) (Краків, 1930 р.)

Ілюстр.2

Фрагмент мапи з
«Histoire de Pologne» (Париж, 1844 р.)

Ілюстр. 6
Фрагмент мапи «Королівська Пруссія у другій половині XVI ст.»
(Варшава, 1961 р.): а – розміщення ремісничого населення, б – сільські та міські поселення, с –
землеволодіння і суспільна структура шляхетської верстви, д – суспільна структура сільського населення

Author attempts to classify the Polish scientific historical atlases and cartographic. Also, in the article traces the evolution of cartography thought and asserts that in the concept development of scientific historical atlases can pick out three stages: before 1880th, notably before the initiation of the Polish scientific historical cartography, the end of Second World War, the end of XX – early XXI.

